

Csehy Zoltán

„Róka maga farkát szokta csak dicsérni” *Beniczky Péter a magyar és a szlovák irodalomban*

Kétnyelvű szerző-e Beniczky?

Horányi Elek Beniczky Pétert „felicissimus Hungaricarum odarum conditor”-nak, illetve „alter Lyricus Horatius”-nak nevezte, akiben a gondolat súlya és a kifejezés eleganciája egyaránt hatásosan érvényesült.¹ Beniczky egykor ragyogó fénye mára alaposan elhalványodott, versbe szedett közmondásai, életbölcseiségei a didaktikus irodalom szinte teljes arzenáljával együtt pusztán irodalomtörténeti érdekességgé degradálódtak, poétikatörténeti küldetésüket úgyszólván beteljesítve, kiestek a közvetlen moralizálást, a szentenciózus költői nyelvet nem igazán vagy csak mértékkel kedvelő modern olvasáskultúra eleven ritmusából. Szerb Antal irodalomtörténete már például szóba sem hozza. A Szegedy-Maszák Mihály nevével fémjelzett *A magyar irodalom történeteiben* mindössze háromszor említik meg, ezek egyike pusztán formális (utalás a többszerzős RMKT-kiadásra), a másik két helyen hatástörténeti vonatkozásban bukkan fel a nőköltőkről szóló fejezetben.² Beniczky „jelentősége” a könyv kontextusában üres adat marad, mivel önálló fejezet sem a didaktikus költészettel, sem a többnyelvű vagy transzkulturális irodalommal, sem Beniczkyval nem foglalkozik.

Ez annál inkább érdekes jelenség, mert Bán Imre Beniczkyt „a magyar barokk egyik legnépszerűbb költőjének” nevezi,³ és egykori státuszát műveinek szapora kiadásai is alátámasztják. A népszerűség okát Bán a Balassi-strófákra szabott életbölcseésekben látja, a *Magyar példabeszédekben*, holott szerinte „az udvari életbölcseesség lapos közhelyeit ismételtetik”.⁴ Bán ugyanitt tér ki arra is, hogy Beniczky

¹ Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*, Pars I. (Viennae: Impensis Antonii Loewii, Bibliopolae Poseniensis, 1775), 274–275.

² *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSKY Géza, A magyar irodalom története, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 1 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 436, 547, 551.

³ KLANICZAY Tibor szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, A magyar irodalom története 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 197.

⁴ KLANICZAY, *A magyar irodalom...*, 198.

szlovák versei „előkelő helyet biztosítanak számára a régi szlovák irodalomban”. Beniczky, noha az irodalom egyik lassan elhaló ágát képviselte, a maga korában diskurzusteremtő és diskurzusformáló egyéniség lehetett.

Az ÚMIL-ban Varga Imre Bán nyomán Beniczky költészetének ezt a regiszterét, vagyis a *Magyar rithmusok* második részét, a 250 példabeszédet „Balassi-strófákba tömörített epigrammáknak” tartja, melyek – és itt ő sem kertel – szerinte „közhelyes életbölcességeket fogalmaznak meg”. Azt is hozzáteszi, hogy a népszerű szövegeket a költő „szlovákul is megverselte”.⁵ A MAMŰL címszava (Csillag István munkája) kíméletesebb, kiemeli, hogy Beniczkyt a 18. század végéig Balassi és Zrínyi kaliberű szerzőnek tartották. Itt is a kétnyelvű költő profilja rajzolódik meg.⁶

Orlovsky Géza 2010-ben Beniczkyt a Balassi-követők rajába sorolva a „szentenciaköltészet kiteljesítőjének” mondja, aki „Rimay sztoicizmusát poétikailag adekvát köntösbe öltöztette”, s aki minden manierista hatás ellenére „higgadt metaforákat” és „feltűnésmentesen korrekt rímeket” használ.⁷ A horatiusi *decorum* mint alapelv itt is megjelenik, mint a „kellemes, kulturált, formailag lecsiszolt, jól befogadható” költészet biztonsági játéknak esztétikai alapelve, de épp ez a biztonsági játék teszi a szerzőt – ezt ugyan Orlovsky nem mondja ki, legfeljebb sejteti – igencsak közepes költővé, modern értelemben: tulajdonképpen érdektelenné.⁸ A decens verselés nivóját már Bod Péter is kiemelte: „jó magyar versszerző, kinek versei szépen és erőltetés nélkül folynak”.⁹

Kétnyelvű költő volt-e Beniczky? A szerzői önreprezentáció releváns bizonyíték híján maga nem vall erre. A terméketlen szerzőtulajdonítási, kéziratulajdonítási, szerzőkonstruálási viták sorozatát itt csak kimenetelében érintem. A magyar versek keletkezéstörténeti, poétikai és szövegkritikai hátterét feltérképezte az RMKT-ban publikált szövegkiadás kommentár- és jegyzetanyaga.¹⁰ A leglényegesebb momentum, hogy a magyar Beniczky-versek kézírata nincs meg; a szerző végrendeletének szellemében a kéziratot Bartók István adta ki Nagyszombatban 1664-ben, a szerző halálának évében. A szövegben bevallottan végzett apróbb javításokat, ezek a klérusra vonatkozó „problemátikus” megfogalmazások enyhítését, a morális értelemben szabadosságnak tartott elemek megszelídítését és a lapos rímelés technikai megjobbítását érintették. Kiemelten fontos variáns Pongrácz Ferenc 1668-as másolata: ez a kézirat valószínűsíthetően az eredeti Beniczky-kézirat nyomán keletkezett, vagyis hitelesebbnek minősíthető a Bartók-féle feljavítottnál. Az egyéb kéziratok

⁵ PÉTER László, szerk., Új magyar irodalmi lexikon, A–GY (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 209.

⁶ KŐSZEGHY Péter, szerk., *Magyar művelődéstörténeti lexikon I.* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 345–346.

⁷ GINTLI Tibor, főszerk., *Magyar irodalom* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 193–194.

⁸ GINTLI, *Magyar irodalom...*, 195.

⁹ BOD Péter, *Magyar Athenas* (Budapest: Magvető Kiadó, 1982), 275.

¹⁰ VARGA Imre, CS. HAVAS Ágnes és STOLL Béla, *Madách Gáspár, Egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, Régi magyar költők tára: XVII. század, 12* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 738–752.

és nyomtatott kiadások korrekcióinak hálózata lényegében e két szerkesztői-kiadói koncepciót árnyalja. A nagyszombati első kiadásból nincs példány (bár hibás példányazonosításra is sor került), a kiadás tényét Szabó Károly következtette ki az előszó keltéből.¹¹ Az első fennmaradt nyomtatvány tehát az 1670-es kolozsvári kötet.

Noha Bartók előszava Beniczkyt iskolázatlan, latinul is alig tudó szerzőnek, ugyanakkor a természetből és a gyakorlatból okuló bölcsnek mondja, ez a megállapítás inkább a *captatio benevolentiae* olvasócsábító, toposz értékű retorikai alakzatának tulajdonítható, mintsem valósággnak,¹² hiszen Toldy Ferenc a család görög–latin szótárában (mely önmagában is jelzi a műveltségigényt) Beniczky két 1619-ben saját kézzel írt magyar és egy 1623-ban írt latin nyelvű versére is rábukkant.¹³

A szlovák versanyag kéziratának története különösen kalandos. Ezt Gizela Gáfriková kiváló, hatványozottan kritikai élű tanulmánya foglalta össze a legalaposabban.¹⁴ A szlovák verskorpuszról először 1847-ben Jozef Miloslav Hurban tudósított, aki a szláv forrásokat módszeresen gyűjtő Michal Rešetka (Michal Resselka, Resetka Mihály) felsőszúcsi katolikus plébános, egyházi író, szövegkiadó és szerkesztő gyűjteményében ismerkedett meg (elég felületesen) a kézirattal. Hurban a szövegre nem a ma használatos *Slovenské verše*, hanem a redukált *Verše* címen hivatkozik.¹⁵ A kézirat Rešetka halála után (1864) gyűjteményének jelentős darabjaival együtt a Matica Slovenská birtokába került. 1873-ban a kéziratot František Vítázoslav Sasinek, a romantikus, különösen termékeny történetíró publikálta, majd a Matica Slovenská 1875-ös betiltása után nyoma veszett (Tisza Kálmán kormánya rendelettel számolta fel az intézményt, vagyonát elkobozták). A Sasinek-féle szövegkiadás modern átdolgozását Michal Eliáš végezte el, az ő kiadása 1981-ben jelent meg.¹⁶ 1985 a fordulat éve: egy prágai orvos, Ladislav Pekník megtalálta az elveszettnek hitt kéziratot. Eva Frimmová cikke szerint az az addig lappangó művet Pekník személyesen vitte be a pozsonyi egyetemi könyvtárba, mint „a szlovák barokk költészet” regiszteréhez sorolható alkotást.¹⁷ A kézirat ismeretében Michal Eliáš 1994-ben revideálta korábbi szövegkiadását, és a kézirat hasonmását is közölte az átiratok mellett.¹⁸ Gáfriková szerint azonban Eliáš

¹¹ VARGA, CS. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 741.

¹² Erről lásd pl.: SZIGETI Csaba, „Az magyar verseknek anyja: Egy levél a Batthány-udvarból 1630 körül”, *Vasi Szemle* 47 (2013): 393–411, 396; Beniczkyről (is): 394–409.

¹³ TOLDY Ferenc, „Beniczky Péter kora s némely fontos kicsiség”, *Új Magyar Muzeum* 3, 1. sz., (1853): 352–356.

¹⁴ Gizela GÁFRIKOVÁ, „Benického Slovenské verše z heuristického a textovokritického hľadiska”, in Zuzana KÁKOŠOVÁ, Miloslav VOJTECH ed., *Slovenský literárny barok: Venované 340. výročiu smrti Petra Benického* (Bratislava: Univerzita Komenského, 2005): 20–35.

¹⁵ GÁFRIKOVÁ, „Benického Slovenské verše ...”, 21–23.

¹⁶ Peter BENICKÝ, *Slovenské verše*, ed., Michal ELIÁŠ (Bratislava: Tatran, 1981).

¹⁷ Eva FRIMMOVÁ, „Našli sa Slovenské verše Petra Benického”, *Nové slovo, Nedela*, 1985. máj. 16, VI.

¹⁸ Peter BENICKÝ, *Slovenské verše*, ed., Michal ELIÁŠ (Trnava: Západoslovenské múzeum, 1994).

első szövegkiadása „helyenként korrektebb nyelvi és irodalmi képet kínál, mint az új”.¹⁹ Eliáš, noha Beniczkyt kétnyelvű szerzőnek ismeri el, a 19. századi nemzetértelmezés fantazmagórikus bővületében marad, s úgy véli, hogy Beniczky, akárcsak Madách Gáspár vagy Rimay János „szlovák nemesek” voltak, akik fokozatosan magyarosodtak el, s „részleges nemzeti öntudatuk” (!) épp szlovák munkáikban ölt testet, noha magyarul is „verselnek”.²⁰ A korabeli többnyelvűség ennél sokkal természetesebb jelenség lehetett, s nem helyes, ha anakronikus módon feláldozzuk a 19. századi sérelemretorika meghaladott aspektusainak. Ahogy a mai kétnyelvű szlovák–magyar szerzők, pl. Mila Haugová vagy Peter Macsovszky magyarul írt kötetei a magyar irodalom részeinek tekinthetők (s kétlem, hogy bármelyikük is magyarnak vallaná magát), Beniczky valós vagy feltételezett szlovák versei is természetes részei a szlovák irodalomnak, attól függetlenül, hogy a szerző miként gondolkodott teljes vagy „részleges nemzeti öntudatáról”, ha gondolkodott ilyesmirel egyáltalán.

Beniczkyt eleve kétnyelvű költőként tartotta számon a szlovák anyagot először ismertető Gáspár Imre,²¹ miközben igyekezett mérsékelni (olykor szinte komikusan) Sasinek fokozottan nemzetre hangolt Beniczky-reprezentációját, melyben – Gáspár szavaival élve – Sasinek „egyszerűen »reklamálja« magának Beniczkyt a magyaroktól”, s melyben, mai szemmel nézve a kor romantikus közhelyeihez tartozó versengő kisajátítás variánsai működték. Ennek a tradíciónak az alig kozmetikázott nyomai sejlenek át Eliáš szövegkiadásokat kísérő tanulmányainak háttérmintázatain is. Gáspár Imre a szlovák változatot érdekes adalékként kezeli, mely szerinte nem jobb a magyarnál, ugyanakkor a szlovák nyelvű irodalom nyelvi dimenziói szempontjából kulcsfontosságú, s a szerző magyar tájékozódása mellé újabb, gazdagító dimenziót is felvesz. A szlovák változatot egyfajta főúri kedvtelésnéként, nem közönségnek szánt irodalmi tettként értékeli.

A lap a cikk alatt, lábjegyzetben közli Toldy Ferenc levelét is, melyben az irodalomtörténész a szlovák szöveget fordításnak tartja. Gáspár udvarias válaszában inkább a kétnyelvű szerző profiljának megteremtésére hajlik. Komáromy Sándor egy 1887-es tanulmányában²² mindössze egy lábjegyzetet szentel a szlovák versek kérdésének, ő is Sasinek kisajátító tónusát kárhoztatja, és szembeszáll azzal az elképzeléssel, miszerint a szöveg „eredeti”, és Sasinek mellett Gáspárt is kritizálva megjegyzi, hogy „csak egy futó pillantás is meggyőzhet bennünket arról, hogy az egész gyűjtemény Beniczky rhythmusainak simplex fordítása”²³.

¹⁹ GÁFRIKOVÁ, „Benického Slovenské verše...”, 30.

²⁰ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 124.

²¹ GÁSPÁR Imre, „Beniczky Péter XVII-dik századi magyar költő tót versei”, *Vasárnapi Ujság* 20 (1873): 538–539.

²² KOMÁROMY András, „Thurzó Mária végrendelete és Beniczky Péter a költő”, *Századok* 21 (1887): 321–347.

²³ KOMÁROMY, „Thurzó Mária végrendelete...” 336.

Kovács Dénes értekezésében²⁴ viszont már teljes meggyőződéssel hangoztatta, hogy a szlovák verseket maga Beniczky Péter alkotta meg, s emellett két „érvet” hozott fel. Az első az, hogy „a tót versek között akad olyan is, melynek nincsen egész megfelelője a magyar rigmusok között”, a második pedig az, hogy a költő a végrendeletében kifejezetten a magyar versek kiadásáról rendelkezik, ami azt sugallja, hogy más nyelvűek is vannak, ám azokat kevésbé becsüli.²⁵ A barokk-manierista fordítási stratégiák történeti poétikai aspektusai felől nézve már az első érv is meglehetősen labilis.²⁶ Kovács utal Gáspár Imre és Toldy Ferenc nézeteire, akik „úgy vélekedtek, hogy itt egyszerűen Beniczky verseinek tót fordításával van dolgunk, de eldöntetlenül hagyták a kérdést, hogy ő maga vagy más fordította-e verseit tótra”.²⁷ A dilemma népszerű irodalomtörténetekbe is bekerül, a kétnyelvű szerzőség presztízse egyre jobban felértékelődik.²⁸

Käfer István nagy ívű tanulmányába ágyazva²⁹ Beniczky kétnyelvűségében részint a teljes harmóniát, részint a barokk helyi és nemzeti színezetét véli felfedezni a reneszánsz kozmopolitizmusával szemben, s ezt a korstílus alapjellegzetességeként kezeli.³⁰ Szalattnai Rezső egy évvel korábbi szlovák irodalomtörténete viszont épp a *natio Hungarica* fogalmára hivatkozva óvatosságra int a kétnyelvűnek feltüntetett írók politikai kihasználhatóságával: „Mondják, Amade László is írt szlovák verset, s maradt fenn szlovák levél Rimay Jánostól, akit egy időben ugyancsak kétnyelvű költőnek hívtak, holott bizonyíthatóan csak magyarul írta verseit. Mindenesetre a »natio Hungarica« nem ismerte az uralkodó nemzet nyelvi féltékenységét, s nem restellte a szlovák ígét, kedvesebb volt neki a latinnál is.”³¹ Szalattnai a nagy versengő

²⁴ KOVÁCS Dénes, „Beniczky Péter élete és költészete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 16 (1906): 385–424. A doktori értekezés könyvváltozata: KOVÁCS Dénes, *Beniczky Péter élete és költészete* (Budapest: Atheneum, 1906). A könyvről írt kritikák, sajnos, nem térnek ki a szlovák versek kérdéskörére, elsősorban a szerző életrajzi vonatkozású kutatásait, illetve a Pázmány-hatás kimutatását méltatják. BAJZA József „Kovács Dénes: Beniczky Péter élete és költészete”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 31 (1907): 420–421. GÁLOS Rezső, „Kovács Dénes: Beniczky Péter élete és költészete”, *Századok* 41 (1907), 563–564.

²⁵ KOVÁCS, „Beniczky Péter...”, 404–405. A második érvet sajátként hozza fel később Michal Eliáš is: BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 131.

²⁶ A cáfolathoz lásd pl.: CSANDA Sándor, „Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédeinek változatai”, in CSANDA Sándor, *Nemzetiségi irodalmunk és kapcsolatai*, 141–164 (Bratislava: Madách, 1985), 141–142.

²⁷ KOVÁCS, „Beniczky Péter...”, 404.

²⁸ PL. „Versei tót nyelven is elterjedtek, még pedig máig is eldöntetlen, hogy saját átdolgozásában-e, vagy másnak a fordításában” – írja Kardos Albert, aki a szerzőt a Balassi-követők csoportjához sorolja. FERENCZI Zoltán, szerk., *A magyar irodalom története 1900-ig* (Budapest: Athenaeum, 1913), 185.

²⁹ KÄFER István, „Adalékok a barokk magyar–szlovák vonatkozásaihoz”, *Filológiai Közlöny* 11 (1965): 380–386.

³⁰ KÄFER, „Adalékok a barokk...”, 385.

³¹ SZALATTNAI Rezső, *A szlovák irodalom története* (Budapest: Gondolat, 1964), 23.

konszenzus közepén Beniczky szlovák verseivel kapcsolatban őrzí a filológiaiag könnyen indokolható bizonytalanságot: „szinte kispolgári ízlésre valló verseit valaki szlovákra fordíthatta, talán maga a szerző”.³²

„Két önálló szerkesztéssel állunk szemben, melyet egy szerző párhuzamosan írt. Beniczky Péter kétnyelvű költő volt” – összegzi végül a *Magyar Rithmusok* és a *Slovenské verše* textuális viszonyát, szerzőtulajdonítási vitáit az RMKT 1987-ben Kovács Dezső, Ján Mišianik és Sziklay László nyomán.³³ Ebben a kontextusban a két szövegvilág az önfordítás lazán értelmezett modern kategóriájával lenne rokonítható. Stanislav Šmatlák szlovák irodalomtörténetében ezt így fogalmazza meg: „[...] nem a magyar versek utólagos fordításáról van szó, se nem azok mechanikus átköltéséről, hanem egy saját szerzői elgondolást tükröző verskötetről, mely értelemszerűen sok tartalmi és formai egyezést mutat a magyarral, ám ha összevetjük vele, ugyancsak sok az eltérés is”.³⁴

Michal Eliáš 1994-ben már odáig merészkedett, hogy a *Slovenské verše* kéziratát autográfának minősítette.³⁵ Gáfríková ezt a „felfedezést” nem tartja meggyőzőnek, és a kérdést a hathatós paleográfiai szakvizsgálat elvégzéséig nyitottnak tekinti.³⁶ Ugyancsak ő írja le a legalaposabban a szlovák kézirat mai állapotát, s arra a következtetésre jut, hogy a kézirat mai alakjából aligha lehet teljes bizonyossággal visszakövetkeztetni az eredeti szerzői, szerkesztői koncepcióra, terjedelemre. A címlapot Rešetka illesztette a bekötött anyaghoz, melyre sajátkezűleg írta fel a mű ma ismert címét és keltezési évét (1652). „217 oldalon 217 tizenkét soros strófa szerepel, s a címlap hiánya miatt, illetve a oldalszám későbbi bizonytalansága miatt hiányzik a mű eredeti címe is” – írja Gáfríková.³⁷ Ezután az évszakvers, a színek magyarázatáról szóló költemény következik,³⁸ majd a *Coronides*-sorozat (csonkán). A lapok nincsenek számozva, viszont a versek igen: ebbe a számozásba több hiba is csúszik, a 135, 136 és a 137. pozíciót a másoló kétszer is kiosztja, a 209. vers után pedig a 220. következik.³⁹ Gáfríková a kéziratot „záró” két vallásos költeményt mint evangélikus szellemiségű alkotást leválasztja a korpuszról és annak értelmezési kontextusáról is.⁴⁰ A kéziratban

³² SZALATNAI, *A szlovák irodalom története...*, 23.

³³ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 745.

³⁴ Stanislav ŠMATLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry I.* (Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002), 270.

³⁵ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 131.

³⁶ GÁFRÍKOVÁ, „Benického Slovenské verše ...”, 30–31.

³⁷ Uo., 31.

³⁸ Érdekeség, hogy Véghegyi Balázs Beniczky szlovák évszakversét modern magyarra fordította: VÉGHEGYI Balázs, *Kötélék* (Budapest: Hungarovox, 2008), 47.

³⁹ GÁFRÍKOVÁ, „Benického Slovenské verše ...”, 32.

⁴⁰ GÁFRÍKOVÁ Gizela, „K dvom duchovným piesňam v zošite s rukopisom Benického Slovenských veršov”, *Slovenská literatúra* 54 (2007): 329–337.

szereplő matematikai művelet, egy feltehetőleg véletlenszerűen feljegyzett kivonás ([1]685-1652=33) alapján szerinte nem vezethető le meggyőzően a keletkezés és a versekhez később írt index más kézzel való bejegyzésének dátuma.⁴¹ Összegzésként Gáfriková teljes joggal bizonytalanítja el a szerzőséget is, hangsúlyozza, hogy a szlovák szöveg elsődlegességének terméketlen bizonygatása, illetve különféle kevéssé vagy végképp nem bizonyítható elgondolások kanonizálódása elvette az energiát a textológiai munkától és a szerzőség szükségszerű problematizálásától. Végül is mi származna abból, ha kiderülne, hogy a Slovenské verše szerzője nem Beniczky, hanem valaki más? – teszi fel a kérdést. „Egyrészt azt jelentené – adja meg a választ –, hogy »elvesztenénk« egy kétnyelvű szerzőt, másrészt viszont azt, hogy minden kétséget kizáróan létezett egy másik, ismeretlen, meglehetősen kultivált szlovák szerző.”⁴²

Szövegek párbeszéde

A magyar és szlovák szövegtörzs összevetése lényegében már Gáspár Imrénél, 1873-ban elkezdődik, anélkül, hogy egyetlen szlovák sort is idézne. Gáspár a szlovák törzset ismertetve szűk keretek között máris felállított egy minitipológiát: hozott példát a szó szerintinek tartható egyezésekre, s olyan szövegre is, amikor két szlovák vers egy magyar versbe tömörítve jelent meg.⁴³ Három szöveget formahűen, a szlovák mértékkel egyező hangzással, archaizáló ízzel, több-kevesebb sikerrel magyarra is fordított, hogy érzékeltesse az evidens rokonságot. Álljon itt az első:

Nem lévén ma dolgom,
És nem lévén módom
Sétálni urimódra:
Jó olvasást tenni
Hasznosat, és lenni
A te mulatságodra!
A mit természetes
Módom, s becsületes,
Hozott, legyen hasznodra;
Hogy legyen ültödben,
És vig beszédedben
Több bölcsesség te szódra.

⁴¹ GÁFRIKOVÁ, „Benického Slovenské verše ...”, 34. Lásd még: CSANDA, „Beniczky Péter ...”, 142.

⁴² GÁFRIKOVÁ, „Benického Slovenské verše ...”, 34.

⁴³ GÁSPÁR, „Beniczky Péter XVII-dik századi ...”, 539.

A szlovák szöveg így hangzik:

Nemajíce práce
panské na překážce,
lenivý nechtíc bytí,
umínil jsem sobe
k vůli všakže tobe
čtenáři něco vzítí.
Co me přirození
prineslo myšlení
krátce vyložití,
abys v posezení
v častem rozmlouvání
mohl více mluvití.⁴⁴

A magyar „példabeszéd” szövege a következő:

Mas dolgom nem lévén,
Henyélést kerülvén,
Fogtam ez Rithmusimhoz,
Nem-is tanulásból,
S' Elme mutatósból
Kezdettem e' munkámhoz,
Hanem a' természet,
Mennyire segített,
Ugy nyultam írásimhoz.⁴⁵

A három sorral kurtább magyar szöveg tipikusabb ciklusnyitó vers, hiszen világosan utal a mű címére is, a *Magyar Rithmusokra*, míg a szlovák változat az általános olvasói okulás hangoztatásának szintjén marad. Gáspár magyarításában a „sétálni urimódra” alighanem félreértés (a prekážka = akadály, és a prechádzka = séta szavak keveredéséből adódóan), a szlovák szöveg ugyanis az idézett változatban ezt jelenti: „semmiféle úri/uradalmi munka / kötelesség nem akadályozott”. Eliáš 1994-es trivializáló (alighanem hibásra javított) olvasatát figyelembe véve a fordítás kb. így hangzana: „semmilyen más munka nem akadályozott”. A szerző

⁴⁴ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 7. Az 1994-es kiadás a szövegen két változást is eszközöl: a 2. sor: „jinše na překážce” lesz, a 6. sor „čtenáři” szava a csehesebb „čtenáři” alakváltozatot nyeri el. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 5.

⁴⁵ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 139.

ezután leszögezi, hogy nem tanult és elmeél-mutogató példatárat kínál, hanem a természet törvényeiből a gyakorlati ész világa mellett fellelhető tudást. Pázmány Péter szintén a „természetbe oltatott okosság vezérléséből” magyarázza tanait, s nem egyszer hivatkozik a szerénységi toposzoknak megfelelően saját „tudatlanságára”.⁴⁶ A henyélés kerülésére tett célzás ősforrása a szentenciaköltészetben a *Catonis disticha* alábbi szakasza: „Plus vigila semper nec somno deditus esto; / Nam diuturna quies vitiis alimenta magistrat.”⁴⁷ A szlovák vers plusz három sora ezt a szerénységi toposzokkal indokolt pragmatizmust az olvasóhoz köti: mindez az ő hasznára lesz, hiszen a társasági élet hasznos készségeinek fejlesztéséhez járul hozzá. A szlovák vers igazi *ad lectorem* típusú szöveg, míg a magyar nem szólítja meg közvetlenül az olvasóját, s ha az 1981-es olvasatot fogadjuk el, a szövegben megképződő én társadalmi státuszára is utal.

Fontos kiindulási pont volt Horváth Etel 1978-as szakdolgozata, melyet a Comenius Egyetemen írt a tárgyról: a szlovák irodalomtudomány nagyrészt az ő eredményeire építette következtetéseit, melynek lényege, hogy a 217 szlovák strófaból 128 hasonlít a magyarhoz, és a 250 magyarból 130 rokonítható a szlovák szöveggel, a szlovák versekben 22 olyan elem szerepel, mely nincs meg a magyarban, a magyarban 35 „teljesen” eltérő strófát talál. ⁴⁸ A rokonítások a szó szerinti és a motivikus egyezésekre egyaránt vonatkoznak, olykor képlekenyek. A szövegösszefüggések értelmezései, mint ahogy azt a korábbiakból is láthattuk, különféle irányokat vettek: vagy a szlovák szövegek önálló koncepciójának igazolására szolgáltak, vagy épphogy azok fordítás jellegét látszottak igazolni. Azonnal le kell szögeznünk, hogy a modern fordításfogalmak és stratégiák nem vetíthetők vissza Beniczky korának elgondolásaira. Vagy el kell vetni a fordítás fogalmát, vagy kitágítani abban az értelemben, ahogy azt pl. Marino vagy Dryden a maga korában leírta,⁴⁹ vagy más szerző, például Balassi Bálint Marullus- vagy Angerianus feldolgozott verseire alkalmazta, vagyis a tudatos szövegalakítás természetes eszköztárába bevonni a parafrázist, a bővítés- vagy épp szűkítésalakzatokat, az imitációt, az aktualizálhatóságot, a domesztikálást, a szabad variálást.

⁴⁶ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazságra vezérlő Kalauz* (Pozsony, 1637), XII., XI.

⁴⁷ *Dicta CATONIS, PUBLILII SYRI sententiae. CATO mondásai, PUBLILIUS SYRUS szentenciái*, ford. NAGYILLÉS János (Szeged: Lazi Kiadó, 2001), 18. Magyarul Nagyillés János fordításában: „Inkább légy éber, ne aludj mindig, amikor tudsz: / nappali szunnyadozás ugyanis csak a bűn melegágya”. A témát Cato nyomán Madách Gáspár egyik töredékes szentenciája is feldolgozta: VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 33.

⁴⁸ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 129–131. P. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 130. CSANDA, „Beniczky Péter...”, 142–143. GÁFRIKOVÁ, „Benického Slovenské verše...”, 28.

⁴⁹ „Giambattista MARINO levele Claudio Achillinek”; John DRYDEN, „A fordításról”, in BÁN Imre, szerk. *A barokk* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1963), 60–65; JÓZAN Ildikó, JENEY Éva, HAJDU Péter, szerk. *Kettős megvilágítás* (Budapest: Balassi Kiadó, 2007), 54–71.

Az RMKT-kommentárban megfogalmazott konszenzus közös szerzőségű, önálló szerkesztésű kompozíciókként tekint a szövegekre. „A szlovák nyelvű példabeszédek témaköre, eszmei felfogása, stílusa, versformája ugyanaz, mint a magyar nyelvűeké. A szlovákban azonban csak a versek egyharmada felel meg szó szerint a magyar példabeszédeknek, de még ezekben is csak bizonyos verssorokról állapítható meg egyezés” – konstatálja a szöveg.⁵⁰ Valóban mindkét esetben a szentenciaköltészet közhelyrendszere dominál, az eszmei felfogás mindkét esetben manierista karakterű, ám a versforma inkább csak hasonló, mint azonos. A szlovák strófák 12 soros továbbfejlesztései a Balassi-strófának: rímképlete vagy 6a6a7b6c6c7b6d6d7b6e6e7b, vagy 6a6a7b6c6c7b6d6d7e6f6f7e. A szentenciák gyakran 19 szótagnyi egységekre tagolódnak belső rímekkel ellátva.

Az összevető szövegvizsgálatot újra elvégző Csanda Sándor szerint „a költemények többsége nem pontos fordítás, hanem szabad variálgatás”.⁵¹ Kiemeli, hogy a fölüttést jelentő első három sor szorosabb egyezése rendkívül gyakori, s innen vagy az asszociativitás, vagy a mai értelemben vett fordítás technikája érvényesül. Csanda a hosszabb szlovák szövegeket gyakorta kritizálja bőbeszédűség miatt, s nem egyszer „toldalékossá” tett szövegekként tekint rájuk.⁵² Statisztikai alapú vizsgálatokat végez különös tekintettel a kompozíciók sorrendiségére, majd a kétnyelvűségből fakadó nyelvi-stiláris megfigyeléseit rendszerezi, hiszen Beniczkyben ő is bilingvis, két szöveghez rendelhető közös szerzőt lát. Birtokomban van az a szlovák Beniczky-kötet (Eliáš 1981-es kiadásának egyik példánya), melybe Csanda saját kezűleg, hihetetlen szorgalommal másolta be a szlovák strófák és sorok mellé azok tényleges vagy közeli magyar párhuzamait: ebből a hatalmas munkából a közreadott tanulmányban csak a lényegi, Horváth Etel adatait alapvetően megerősítő statisztikai eredmény finom árnyalása látszik. Csanda sokkal jobban figyelt a formális-tartalmi egyezésekre és különbségekre, mint a szövegek művészi kvalitásaira vagy esztétikai vonatkozásaira. A Csanda Sándor szorgalmának köszönhetően létrejött, párhuzamosan kialakított szöveg-univerzumok alapján kiváló strukturalista-pozitivisták táblázatát készíthetnénk egy kvantitatív elemzéshez, ha lenne feltétlen bizalmunk az ilyesmiben. Ezt nyilván ő is azért mulasztotta el, mert a korabeli fordítás- és szövegvariálási technikák intarziássága és asszociatív jellege gyakorta erőteljesen szubjektívizálja a megfeleléseket kereső tudós biztos ítéletét, hiszen az imitálás akár az *oppositio in imitando* vagy a domesztikálás e műfajban különösen szükséges (hiszen a szentenciákat közelíteni kell pl. a használatos köz- vagy szokásmondásokhoz) alakzatát vagy a többszörös felhasználás modalitásváltozatait is magába foglalhatja, hogy

⁵⁰ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 745.

⁵¹ CSANDA, „Beniczky Péter...”, 144.

⁵² Uo., 148.

csak néhány problémát soroljunk fel. Talán egy hálózatelméleti gráfrendszer e tekintetben sikeresen mutatná az összefüggéseket. Csakhogy az összefüggésrend feltárásához alighanem kevés a magyar és a szlovák szövegek ismerete: a latin szövegvariánsokkal, átköltésekkel, parafrázisokkal való kontextusbővítésre már Gáfriková is felhívta a figyelmet.⁵³ Jelen pillanatban a szlovák kézirat és a magyar kritikai kiadás ismeretében egyelőre az értelmező-elemző, tágabb kulturális és nyelvi kontextusba ágyazott aprómunkában látom a továbblépés lehetőségeit.

Az alábbiakban néhány konkrét elemzés következik, melyek akár egy szöveg-összevetési, párhuzamos szoros olvasási stratégiák alapján kialakítandó tipológiának is megfeleltethetőek lennének.

A magyar és szlovák versek egy jelentős csoportját a szakirodalom a szinte szó szerinti fordításvariáns vagy megfelelés kategóriájába sorolja. Ez a kategória, mi-helyt konkrét szövegvizsgálatokba bocsátkozunk, máris igen képlékenynek látszik. Ide sorolható a már részletesebben elemzett, Gáspár Imre és valamennyi kutató által is így azonosított 1. számú magyar és szlovák vers fenti elemzése is. Újabb példaként lássuk a magyar 71. költemény latin fordítását és szlovák rokonát:

71.
 Sással fedett házban,
 S' gyakran nád hajlékban
 Találsz csendes nyugovást,
 De friss Palotában,
 Szép kárpitos házban
 Láthatsz nagy vissza vonást,
 Mert nem szegénységért,
 Hanem nagy értékért
 Szerzenek kardoskodást.⁵⁴

1752-ben a strófát Pottornyai Simon így fordította (viszonylag hűen) latinra:

Saepe in casula
 Arudine tecta
 Reperitur requies;
 Ast in palatiis,
 Aedibus superbis

⁵³ GÁFRIKOVÁ, „Benického Slovenské verše ...”, 35.

⁵⁴ VARGA, CS. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 160. Érdemes megjegyezni, hogy a magyar szövegek tipográfiája a hármas egységek kiemelését az első sorral jelzi, a szlovák szövegek következetesen a harmadikkal.

Magna est litis seges;
 Non enim paupertas,
 Sed ampla facultas⁵⁵
 Parit altercationes.⁵⁶

A 71. magyar szövegnek a 80. szlovák költemény feleltethető meg:

Pod slameným dachem
 spokojnejším duchem
 nájdeš odpočinutí,
 než v palote slávnej
 karpity obtáhlej,
 kde nesmíš i mluvíti.
 Žádný chudobnému
 žebráku núznému
 nezávidí chudoby.
 Ale lidem vzácným
 a zvlášte udatným
 odjímají jich hrady.⁵⁷

A sással fedett ház és a nádkunyhó „redundanciáját” sem a latin, sem a szlovák szöveg nem vette át, a kárpitokkal ékes palota konkrét képe viszont csak a magyarban és a szlovákban szerepel, ráadásul a szlovákban meglehetősen magyarosnak ható módon (a palota, illetve a kárpit szó is szerepel benne). Ugyancsak érdekes a német „Dach” (tető) szó felbukkanása. A latin leleménye a „magna est litis seges” (nagy a perpatvar/vizály vetése/tömege) fordulat, mely a „seges” szó erős primer jelentésének köszönhetően (a paloták hivalkodó épületeiben metaforikus vetésként elképzelt vizályok sora) itt kissé bizarr metaforának hat. Beniczky magyar szövegének személytelen, szentenciózus zárlata helyett a szlovákban a koldus és a kiváltságos gazdag úr ellentétes példája jelenik meg pompás kettős anaforás

⁵⁵ A latin szöveg nyelvi megformálásában talán szerepe lehetett Venantius Fortunatus egyik, a motívumokat másként használó, de teljes skálán felvonultató versrészletének is (*Carminum libri 4*, 26, 149–150): „Nullum paupertas, non eripit ampla facultas, / Hoc commune simul dives, egenus habet.”

⁵⁶ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 745.

⁵⁷ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 43. Az 1994-es szlovák olvasat csak a negyedik sor „v palote” fordulatát közli „v palate” alakban, a szöveg többi része változatlan maradt. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 44. Magyarul prózában: „A szalmatető alatt nyugodtabb lélekkel találsz pihenést, mint a híres, kárpittal bevont palotában, ahol szóhoz se juthatsz. Senki sem irigyli a szegény, ínségben szenvedő koldus nyomorúságát. Bezzeg a kiváltságos és a kivált rátermett emberektől elveszik a váraikat.”

ritmikai szerkezetbe ágyazva. Mindhárom szöveg egészen közel áll egymáshoz, ám valamennyi tartalmaz „egyéni”, a szó szoros értelmében véve rokontalan elemeket is.

A 153. számú szlovák költemény (valójában az elvétett számozásnak köszönhetően a 150.) tudós mitológiai és kultúrtörténeti példatár:

Ne vždycky Diannu
 preroskošnú pannu
 z Acteonem dostaneš.
 Byt bys co chtel myslil,
 vo dne v noci tesknil,
 na chuti tež prestaneš.
 Zdáliš Lucretia,
 jsúc pani spanilá,
 vždy s Furialem byla?
 Jiste pro Priama,
 Lucretia sama
 smrti milost pomstila.⁵⁸

A szakaszt Zubová a körmönfont manierizmus egyik legfőbb stiláris bizonyítékaként hozza fel, afféle elmeélfitogtató kiskatalógusként.⁵⁹ Ez a szöveg nyilvánvalóan ellentmond a nyitóversben (a magyarban és a szlovákban is az 1. költeményben) megfogalmazott poétikai programnak, a „tudatlanság” természeti bölcsességgel helyettesített alternatívájának. A szöveg három tragikusan végződő szerelem történetéhez köthető szerelmespárt rendel egymás mellé (Diana és Acteon, Euryalus és Lucretia, illetve Pyramus és Thisbes. A szövegkritikai

⁵⁸ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 76. Az 1994-es olvasat pár apróság mellett több jelentős ponton eltér az 1981-estől: a „vždy s Furialem byla?” sorban szereplő nevet és írásjelet Eliáš immár másként olvasta: „vždy s Euroalem byla.” A „Jiste pro Priama” sor helyére pedig a „Tisba pro Pirama” változat került.

BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 81. A Priamos helyét átvevő Tisbe és Pyramus páros beiktatása, akárcsak a Furiális név lecserélése nyilvánvalóan helyes. Az „Euroalus” alakot azonban csak Zuzana Kákošová és Lúbia Zubová olvassák helyesen „Eurialusnak”, azaz náluk a sor így hangzik: „vždy s Eurialem byla”. Zuzana KÁKOŠOVÁ, „Antické motívy v Slovenských veršoch Petra Benického”, in KÁKOŠOVÁ, VOJTECH, *Slovenský literárny barok...*, 45–56, 50. Lúbia ZUBOVÁ, „Slovenské verše v kontexte umeleckých smerov 17. storočia”, in KÁKOŠOVÁ, VOJTECH, *Slovenský literárny barok...*, 36–44, 41. A legvalószínűbb szlovák verzió alapján készült hozzávetőleges magyar fordítás: „Nem mindig kapod meg Acteonhoz hasonlóan (ahogy Acteon sem) Dianát, ezt a pajkos szüzet. Ha azon rágódnál, hogy mit akarsz, és éjjel-nappal bánkódnál, végül elmenne a kedved /étvágyad. Ha úgy tűnt volna is, hogy Lucretia, ez a kecses úrhölgy mindig Euryalusszal maradt, Thisbe Pyramus után halt, Lucretia pedig saját halálával bosszulta meg, hogy kegyes volt.”

⁵⁹ ZUBOVÁ, „Slovenské verše v kontexte ...”, 41.

bizonytalanságokat nagyszerűen eloszlató Kákošová szélesebb kontextust is bevon az értelmezési lehetőségekbe, pl. a Vergiliusnál szereplő Nisus és Euryalus epizódot), és megemlíti a római Lucretia erényes, Liviusnál is megörökített öngyilkosságát is, ám véleményem szerint ezek a szálak a vers szempontjából irrelevánsak.

Ezzel ellentétben Beniczky *A' szerencsének tündéres mi vóltárúl* című versében valóban a római Lucretia szerepel. A költő a forgandó szerencsének panasolja fel: „Mint vesztetted szép Lucretiát; / Kis örömeért, egy s két csókért metczed meg torkát”.⁶⁰

Kákošová jól ismeri fel Enea Silvio Piccolomini *De duobus amantibus*ának, illetve valószínűsíti a Pataki Névtelen magyar széphistóriájának hatását.⁶¹ A szlovák szövegnek nincs magyar rokona Beniczky magyar ritmusai között.

Az *Euryalusnak és Lucretiának szép históriája* című magyar verses széphistória már verselésében is igen közel áll mind a Balassi-strófához, mind a szlovák szöveg versmértékéhez: 6x6x7a6x6x7a6x6x7a. Actaeon és Diana történetét a költeményben maga Euryalus hozza fel, miközben Lucretia szépségét magasztalja a 4. rész 133. strófájában:

Ilyennek látta volt Actaeon Dianát kútfőn az feredésben,
Semmi tag itt nincsen, kit nem dicsérhetnék ez asszonynak testében,
Mi lehet szebb, fejeérb ennél ez asszonynál földnek kerektségében?⁶²

Actaeon saját hibájából esett bűnbe, amikor fürdés közben megleste a meztelen istennőt, Dianát. Szarvassá változott, és saját vadászebei tépték szét (Ovidius: *Metam.* III, 138–252). A költemény a női kegyetlenség példaként villantja fel a mítoszt. Versdramaturgiai szerepe az, hogy ellenpontozza Lucretia és Euryalus történetét, melyben egy férfi, azaz Euryalus dönti sírba a házasságtörő Lucretiát, aki elsorvad bánatában, miután Euryalus egy küldetés miatt elhagyja Sienát. Euryalus ugyan bánkódik a nő halála miatt, de később új szeretőre talál. A két szerelmes története a szerelemkatalógusok részét képezte már Balassi Bálintnál is, a befejezetlenül fennmaradt 30. költeményében (*Mire most, barátom, azon kérdezkedél*): „Szénás városbéli hol szép Lucretia?”, kérdezi az ubi sunt? formula modorában a költő, majd

⁶⁰ VARGA, CS. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 124.

⁶¹ KÁKOŠOVÁ, „Antické motívy...”, 50–51.

⁶² JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter és SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza szerk., *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, Régi magyar szöveggyűjtemény 2 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 399. A latin prózában ugyanez így hangzik: „Talem lavantem vidit Actaeon in fonte Dianam. Quid his membris formosius, quid candidius?” Enea Silvio PICCOLOMINI, *Euryalus und Lucretia* (Stuttgart: Reclam, 1993), 102.

arra a következtetésre jut, hogy „csak az szerelem volt gyilkosa”.⁶³ Ez utóbbira utal vissza a szlovák vers vége, és nem feltétlenül vonja közvetlen diskurzusba a római erényes Lucretia történetét. A szlovák költő remek arányérzékét mutatja, hogy a nő miatt elpusztult, vágyaktól túlfűtött férfi, majd a férfi miatt tönkrement, a sóvárgásba belehalt nő szimbolikus párosai után egy egyenlő szerelmet, Pyramus és Thisbe történetét is felvillantja. Pyramus és Thisbe a véletlen sorsfordulatok és a tiltott szerelem áldozatai, akik bizonyos jelek félreértelmezése miatt pusztulnak el (Ovidius: *Metam.*, IV, 55–166). Pyramus és Thisbe ugyancsak szerepel a már említett Balassi-vers katalógusában: „Pyramust és Thisbét, az igen szép leánt / Szerelem ölé meg, látod-é nagy hatalmát?”⁶⁴

A szerelemben belepusztult férfiak és nők katalógusszerű rendszerezésének kontrasztja szintén rokon a széphistória második részében szereplő, Lucretia és Euryalus között zajló levélváltások retorikai koncepciójával. Lucretia az elhagyott és elpusztult nőt idézi meg (2. rész 49–52. strófa), majd válaszul Euryalus levele listázza a nők által megcsalt vagy elárult férfiakat (2. rész, 72. strófa). Euryalus arra a következtetésre jut, hogy „egyenlő vétek az mind az férfiakban, mind az asszony-népekben” (2. rész, 71, 1), s konklúzióként az egyenlő és harmonikus szerelemre is hoz fel egy példát, konkrétan Antonius és Cleopatra szerelmét, noha annak tragikus végét elhallgatja.⁶⁵

A Diana-diskurzushoz kívánczik a 198. Beniczky-vers is (ez az egyetlen, melyben Diana neve szerepel):

Nem lát a' szerelem,
Nincs nálla értelem,
Nem néz Iffiat, sem aggot,
Bolyongva kit talál,
Ottan kedve meg-száll,
Véli Diánát látott,
Mint a' torma féreg,
Nem rija hogy méreg.
Hanem mézbe harapott.⁶⁶

E szövegnek van egy meglehetősen távoli szlovák rokona, a 150. költemény (a helyes számozás szerint a 147.):

⁶³ BALASSI Bálint *versei* (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 62.

⁶⁴ BALASSI *versei...*, 61.

⁶⁵ JANKOVICS, KŐSZEZGHY, SZENTMÁRTONI SZABÓ, *A 16. század magyar nyelvű ...*, 373–375.

⁶⁶ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár ...*, 197–198.

Nemá milost oči,
 skúšenost to svečí,
 že pekná škaredého,
 pekný tež škaredú
 vekem zešlú babu
 bere času dnešního.
 Nech jen dukáty má,
 hned bude Dianna
 nad jiné vše peknejší.
 Láska bude v mešci,
 ne na jeho srdci.
 Tak beží svet nynejší.⁶⁷

A közös motívum a vak szerelem (*Amor caecus*) klasszikus képzetének megidézésében (a mozzanat megjelenik a Lucretiáról és Euryalusról szóló széphistória hozzáillesztett Cupido-versében is: „szeme vak őnéki”),⁶⁸ a Diana név említésében, illetve az életkori szempontok mellőzésének hangsúlyozásában ki is merül. A szlovák vers Dianája tulajdonképpen ál- vagy ellen-Diana, akit csak a pénze tesz széppé. A magyar rokon nélküli 122. szlovák versben is a felékszerezés miatt Dianának ható nő alakja kerül előtérbe.⁶⁹ A szlovák szöveg holdudvarába kívánczodik a 199. Beniczky-vers is, noha itt elsősorban a látszat, a benyomások alapján leszűrt rossz következtetések kerülnek előtérbe, s nem az evidens előnyök miatti színjáték: „Az nösöz legénnek, / S' kincses erszényének / Nagyobb híre sommanál, / Férjhez menő lyánnak, / S' drága ruhájának / Több szekrénnye számánál, / Mert pecsenye füsti / Nagyobb szokott lenni / Mindenkor magánál.”⁷⁰ Diana és Acteon megjelenik a 76., szintén közelebbi magyar párhuzam nélküli szlovák szövegben is, ezúttal az ideális (és veszélyes) szépség mitológiai kódjaként.

Zuzana Kákošová Horváth Etel szakdolgozatára utalva állapítja meg, hogy a *Magyar rithmusok* antik mitológiai és történeti utalásokban „sokkal szegényebb”, mint a szlovák anyag, hiszen a magyar versekben mindössze hat (!) antik alak szerepel.⁷¹ Ha a teljes magyar kötetre vonatkoztatjuk, ez az adat korántsem helytálló, hiszen csak *A' szerencse tündéres mi vóltárul* című versben kilenc antiknak

⁶⁷ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 79. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 75. A vers magyar fordítása: „A szerelemnek nincs szeme, ezt bizonyítja a tapasztalat, hogy manapság a szép nő ronda férjhez megy, a szép férfi pedig elaggott korú nőt vesz el. Legyen csak pénze, máris Diana lesz, szebb, mint bármely más nő. A szerelem az erszényben lesz majd, és nem a férfi szívében. A mai világ így halad előre.”

⁶⁸ 5. rész, 65, 2. JANKOVICS, KŐSZEGHY, SZENTMÁRTONI SZABÓ, *A 16. század magyar nyelvű ...*, 405.

⁶⁹ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 65.

⁷⁰ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár ...*, 198.

⁷¹ Z. KÁKOŠOVÁ, „Antické motívy ...”, 51.

minősíthető karakter van (Szerencse–Fortuna, Görög Ilona – Helena, Lucretia, Pompeius, Croesus, Brutus, Crassus, Caius és Marcus), ha az állítás viszont csak a 250 magyar példabeszédre vonatkozik, akkor igaz. Sőt a szakdolgozó által felsorolt hat helyett valójában csak öt adattal számolhatunk (20: Mars, 150: Esopus, 198: Diana, 201: Vénus, 226: Bacchus), mert a listáján szereplő „Laurus” alighanem értelmezési és olvasási hiba: a 146. versben a költő „Laurus Coronát”, azaz babérkoszorút említ, és nem istenalakot (a babérfává vált Laurát). Ugyanakkor a 121. versben szereplő Virtus is tekinthető istenségnek, a 226. vers egy részének van olyan változata is, melyben Nagy Sándor is szerepel, és a magyarra fordított mitológiai nevekkel is lehet számolni (pl. 23: Tanács: Suadela, vagy 29, 33, 49, 105: Szerencse: Fortuna), de a szlovák szöveg így is feltűnően gazdagabb e vonatkozásban.

181.

S pití nemírného
zrídka co dobrého
na svete se nachází.
Pro veliké pití
ctnost se musí krytí,
zlost se sem i tam vrází.
Nejen vzácnému pánu
králi Alexandru
ožhralství uškodilo,
těž Aristotelovi
slávnému filosofovi,
neb byl žene za sedlo.⁷²

A vers magyar rokona a 226. szöveg:

Részegség olly étek,
Kibül minden véték
Terjed egész világon,
Még az szenteket is
Mocskolta őket is,

⁷² BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 95. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 89. Magyarul: „A mérhetetlen ivászatból csak ritkán származik valami jó a világon. A nagy ivászat miatt az erény rejtőzni kénytelen, miközben a bosszúság ide is, oda is beférkőzik. A falánkság/tobzódás nemcsak Nagy Sándor királynak, a kivételes úrnak ártott, hanem Arisztotelésznek, a híres filozófusnak is, akit egy nő nyergelt meg.”

Mint történt jámbor Lóton,
Ha Bacchus poharát
Gyakran töltöd, s' borát,
Gázolsz te-is ez uton.⁷³

Az első három sor könnyen rokonítható a szlovák szöveg első hat sorával: a gondolati egyezés szembetűnő. A szlovák szöveg ezután két antik példával hozakodik elő: Nagy Sándoréval, a hadvezérével, és Arisztotelészével, a filozófuséval.

Nagy Sándor halálához a bor is hozzájárult: Curtius Rufus életrajza szerint a mérget a király utolsó italában adták be neki.⁷⁴ Ilosvai Selymes Péter Curtius Rufus nyomán Nagy Sándorról írt históriás énekében a királyt egy „lakodalom”, azaz egy fékeveszett mulatozás kellős közepén mérgezték meg: „Tétete a Sándor egy lakodalmat / Szívéből kiveté nagy bánatokat, / És ő hátra hagyá gondolatokat, / Vitézivel térszen nagy vighasságokat. // Vitézi Sándorral ott mulatának, / Mind egy félig vele ők vigadának, / De az pohárnoki az kik valának, / Mérget az Sándornak innya adának.”⁷⁵ Plutarkhosz az uralkodót evésben és ivásban is mértékletesnek mondja, de az ivás említésénél megjegyzi, hogy a bort „kevésbé szerette a látszatlán, amely abból keletkezett, hogy sok időt töltött nem annyira az ivással, mint beszélgetéssel” (23.)⁷⁶ Később azonban mégis leírja azt a nevezetes ivóversenyt, melyben 41-en veszítették életüket: „Alexandrosz a máglyától hazatérőben meghívta sok barátját és hadvezérét vacsorára, s ivóversenyt rendezett; versenydíjúl koszorút tűzött ki a legjobb ivónak. Promakhosz ivott a legtöbbet, eljutott egészen négy kőig. Meg is kapta a versenydíjat, egy talentum értékű koszorút, de csak három napig élt utána. A többi ivó közül – Kharész szerint – negyvenegyen haltak meg; a dorbézolás után ugyanis heves hideglázba estek”.⁷⁷ Ennek a hatalmas dorbézolásnak a legendája alakíthatta ki a szlovák versben megfogalmazódó Nagy Sándor-képet. Az RMKT tud olyan magyar változatról, melyben szintén szerepel Nagy Sándor. Ennek értelmében a 226. strófa közepe így hangzik:

Jó vitézeknek árt,
Rájok hoz bút és kárt,
Mint történt Nagy Sándoron.⁷⁸

⁷³ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 206.

⁷⁴ CURTIUS RUFUS, *Nagy Sándor*, ford. KÁRPÁTY Csilla (Budapest: Európa Kiadó, 1967), 310.

⁷⁵ *Historia Alexandri Magni* (Kolozsvár: Heltai Gáspár nyomdája, 1591), 81–82.

⁷⁶ PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok I.*, ford. MÁTHÉ Elek (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 605.

⁷⁷ PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok I.*, 655.

⁷⁸ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 206.

Nyilvánvalóan ez a szövegváltozat sokkal közelebb áll a szlovák költeményhez. Zuzana Kákošová az Arisztotelész-példát „kuriózumszámba menő tévedésnek” véli, s a költő által felvázolt történetet a Szókratész feleségét, Xantippét övező rossz hírnév hagyományának holdudvarába utalja. Arisztotelész és Szókratész összekeverését ráadásul a szerző felületes filozófiai és történelmi műveltségének tulajdonítja.⁷⁹ Erről nincs szó: a költő a korban rögzültnek tekinthető hagyományhoz ragaszkodik, mely szerepel már Balassi Bálint fentebb is idézett 30. versében: „Arisztotelésznek mit használ bölcs esze, / Hogy szép felesége őtet megnyergelte?”⁸⁰ A dominatrix által megnyergelt filozófus esete Phyllis és Arisztotelész történeteként ismeretes, mely az abszolút intellektuson diadalt arató érzékiség (illetve nőiség) allegóriájaként számos műalkotás tárgyát képezte (a leghíresebb ábrázolások: Hans Baldung 1515-ös metszete, illetve Lucas Cranach 1530-as festménye, de még középkori templomokban is találkozni a témában született munkákkal), illetve öröklődött irodalmi toposzként is a szerelmi rémtettek katalógusaiban. Hazai vonatkozásban érdekes, hogy a jelenetet nyomokban egy 16. század elejéről származó selmecbányai zöldmázás kályhacsempe is őrzi.⁸¹

Az alaptörténet szerint Arisztotelész óva inti Nagy Sándort attól, hogy szerelembe bonyolódjon a szép Phyllisszel, ám a nő szerét ejti, hogy megcsúfolja a filozófust, felhergeli a vágját, majd úgy intézi, hogy Nagy Sándor tanúja legyen a gőgös intellektus megaláztatásának, miközben a felkantározott filozófus hátán lovagol.⁸²

A magyar szövegből Arisztotelész hiányzik, a kritikai kiadás fő helyén a lányai által lerészegített Lót bibliai példája szerepel. Nagy Sándor és Arisztotelész allegorikus egybekapcsolása nemcsak két szélsőséges és kontrasztív példa, nemcsak a világuuralom és az emberi bölcsesség szembeállítását, hanem a felsejlő háttérmintázatok miatt a különösen figyelemreméltó költői szerkesztés szép példája is. A magyar és a szlovák szövegek legjelentősebb része ilyen módon intarziás jellegű: vannak közös elemek, de a szövegek nem feltétlenül azonos vagy hasonló megformáltságúak. A fenti szlovák szövegek ugyanakkor jól magyarázhatóak a magyar irodalmi tradícióból (is) levezethető háttérmintázatokkal. A példázatokon belül akár csoportképző erejűnek is tekinthetők a fabulaszerű elemeket feldolgozó strófák: a szentenciaköltészet e régi ága a magyar irodalomban Pesti Gáborral nyer polgárjogot és

⁷⁹ KÁKOŠOVÁ, „Antické motívy ...”, 48–49.

⁸⁰ BALASSI versei, 61.

⁸¹ MEZEI Emese, „A szerelem bolondjai. Egy toposz megjelenései a középkori Magyarországon”, in DÉRI Eszter, DÓBÉK Ágnes, GÖRÖG Dániel, MARKÓ Anita, MARÓTHY Szilvia szerk., *Az ember – kultúr-történeti és poétikai megközelítésben* (Budapest: Reciti Kiadó, 2016), 45–61, 51.

⁸² „Aristoteles und Phyllis”, in John M. JEEP, ed., *Routledge Revivals: Medieval Germany* (New York: Taylor & Francis Group, 2016), 21–22.

az Aesopus-fordítások nyomán alakul ki.⁸³ Beniczky 150. költeménye konkrétan meg is idézi a nagy meseíró és az egyik legjellegzetesebb meséjét is:

Ne örüly bitangnak,
S' hamis majorságnak,
Melly csak kedved gerjeszti,
Száz igaz pinz között
Egy hamisan szerzett
Többit-is meg-emészti:
Mert Esopus ebe
Arnyéknak örülve
Az konczot-is el-veszti.⁸⁴

A szöveg igen közeli rokona a 195. (a helyes számozás szerint 192.) szlovák versnek:

Neraduj se statku,
cizímu nabitku,
kterys neprávem nabyľ.
Neb jeden mizerný
peníz zlorečeny
deset jiných by zkazil.
Pes take Esopu
pro stín pustil kost svú,
pres vodu jdúc upustil.
Stínu se zradoval,
kost pro stín zanechal,
darmo se vode močil.⁸⁵

A két szöveg közti rokonság meglehetősen evidens és szoros. Jól látszik a szlovák szerző küzdelme a versforma kitöltésével: az utolsó három sor lényegében az előző három megismétlése, nem különösen innovatív duplum. „A forma uralkodik a tartalom, s az utolsó sorok gyakran bőbeszédűekké, toldalékossá teszik a legtöbbször

⁸³ Vö. HORVÁTH Iván, „A magyar vers a reneszánsz és reformáció korában” in SZEGEDY-MASZÁK, *A magyar irodalom története...*, 236–249.

⁸⁴ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 183.

⁸⁵ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 102. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 95. Magyarul: „Ne örülj a birtoknak, az idegen vagyonnak, melyet jogtalanul szereztél. Mert egyetlen nyomorult pénz tíz mászt beszennyez. Aesopus kutyája is az árnyék kedvéért a csontját elengedte, elvesztette átkelven a vízben. Az árnyéknak örült, a csontot az árnyék kedvéért elhagyta, mely fölöslegesen ázott a vízben.”

egy mondatban kifejezhető lényegét” – állapította meg Csanda Sándor.⁸⁶ A fenti szöveg is erre példa, de legalább olyan gyakori az is, amikor toldalékolás helyett az utolsó hármast új, gyakran eredeti gondolatot vet fel, s olykor a többszörös variabilis felhasználásra is lehet példát találni.

130.

Vlk dost lačný býva,
však se radnej díva
na psa, kterýž dost jest má.
Nebo vlk svobodný,
pes z lancem pod vozy
na hrdle lanc nosíva.
Vzácnejší svoboda,
komu se spodobá,
nad všelijaké zboží.
Svobodný jako pták
nesmyká se co rak,
nechodí, kde mu hrozí.⁸⁷

189.

Vlk dost lačný býva,
však se radnej díva
na psa, který dost jest má.
Vlk všudy svobodný,
krámský pes nevolný
na hrdle lanc nosíva.
Častokráte bití
musí pretrpeti,
neb nemúže utíkat.
Kdy neco sám chytá,
vlk snadno utíka,
ví se z ovcami vítat.⁸⁸

⁸⁶ CSANDA, „Beniczky Péter...”, 146.

⁸⁷ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 65–66. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 69. Magyarul: „A farkas gyakran koplál, mégis csodálkozva néz a kutyára, noha annak van bőven eledele. Mert a farkas szabad, a szekér alá láncolt kutya pedig a torkán láncot hord. A szabadság, akinek kijut, értékesebb minden más vagyonnál. A szabad olyan, akár a madár, nem csúszik, akár a rák, s nem jár oda, ahol ártnak neki.”

⁸⁸ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 99. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 93. Magyarul: A vers első szakasza szó szerint megegyezik a 130. vers elejével. „A farkas mindenütt szabad, a bolti /a kalmár

A két szövegvariánshoz egy Beniczky-vers rendelhető hozzá, a 139.:

Farkas ha koplal-is,
Nem cserélne még-is
Az kalmárok ebével:
Ebnek vas láncz nyakán,
Kötve szekér farkán,
Noha lakik jó lével,
Farkas úr magának,
Örül szabadságának,
Ritkán ütik vesszővel.⁸⁹

Csanda kiemeli a lánc szó szerinti átvételének tényét a magyarból, s a „kötve szekér farkán” fordulat szlovák variánsának nyelvi megformálása alapján arra a szerinte nyilvánvaló következtetésre jut, hogy Beniczky „magyarul jobban tudott”, mert a „jellegzetes hungarizmus” leképezése helyett „az egyszerű szekér alá szavakat használja”.⁹⁰ Nos, ez nem dönthető el ilyen egyszerűen már csak azért sem, mert a szlovákizált, irodalmias cseh nyelv és a Nagyszombat környéki szlovák dialektus kombinációjában írt szlovák szövegeknek nincs olyan jelentős viszonyítási korpusza, hogy egy-egy nyelvi jelenség szokatlansága vagy „anomáliája” egyértelműen megállapítható legyen. A „szekér farka” valóban magyaros, közmondásokban is gyakran előforduló fordulat, de a szekér alá kötözés sem feltétlenül egyszerűsítő ügyetlenkedés. A szlovák versek egy dinamikus alakuló, nem kodifikált szlovák nyelvváltozat eleven dokumentumai.⁹¹ A nyelvhasználat speciális rétegződése és szociolingvisztikai tágassága megengedi a magyar, német vagy latin, illetve ezek valamiféleképp módosított változatainak természetes használatát, s a modern nyelvi idegenség és purizmus ideológiája nem tűnik alkalmazhatónak e szövegek korára, ráadásul az átvételek iránya sem mindig evidens, hiszen egy latin szó adaptált alakja akár magyar közvetítéssel is eljuthatott a szlovák szövegbe. Eliás az idegennek ható és idegen etimológiájú elemeket (a latin, görög, német és magyar eredetű, holdudvarú szavakat) radikálisan konzervatív nyelvszemléletéből kifolyólag egyenesen barbarizmusoknak nevezi, s megállapítja, hogy a szlovák szövegben kétszer annyi „barbarizmus” szerepel, mint a magyarban.⁹² Természetesen ezek

kutya nem az, a torkán láncot hord. Gyakran kénytelen elviselni a verést, mert nem tud elszaladni. Ha zsákmányt ejt magának a farkas, könnyen elszalad, tudja, hogyan lepje meg a juhokat.”

⁸⁹ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 180.

⁹⁰ CSANDA, „Beniczky Péter...”, 149–150.

⁹¹ Pavol ŽIGO, „Jazyková analýza Slovenských veršov Petra Benického” in KÁKOŠOVÁ, VOJTECH, *Slovenský literárny barok...*, 64–69.

⁹² BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 130.

korántsem barbarizmusok, hiszen aligha képzelhető el, hogy egy ilyen hajlékony nyelvet használó szlovák szerző ne tudta volna elmondani, mit akar. A lényeg az, hogy alighanem pontosan így, ilyen színesen, olykor egyik nyelvből a másikba csapva akarta elmondani a mondandóját. Mind a szlovák, mind a magyar versek egy különösen érdekes, sokirányú nyelvi inspirációból táplálkozó nyelvhasználat izgalmas rétegeit építik magukba. Ráadásul a nyelvek korabeli presztízse és használati köre is eltér a maitól: a latin és a görög nyilván a magas műveltség nyelve is, a latin pedig olykor bírhat szakrális többletjelentéssel is. Meggyőződésem, hogy az „idegen” elemek fokozott stílusértékkel és költői többlettel is rendelkezhetnek. Nem stílustörésekről van itt szó, hanem a stílus utánozhatatlan hangulatú, egyedi színezéséről. Ennek fényében különösen izgalmas tapasztalat, hogy gyakorta pl. a szlovák eredetű szavakat tartalmazó magyar verseknek nincs mindig pontosan helyhez, strófához kötött megfelelőjük. A 228. Beniczky-versben szereplő ’koldus’ jelentésű ’sobrák’ szó nem szerepel a verssel részlegesen párba állítható 183. szlovák szövegben, de pl. a 77. versben szereplő ’légy’ jelentésű ’muska’ a 87. szlovák versben már megjelenik hasonló kontextusban. A 31. szlovák vers magyar eredetű, ’bírság’ jelentésű ’biršák’ szavának nincs kontextuálisan releváns magyar párja (a szó használata nyilván szociokulturális többlettel is bírhatott), ugyanakkor számos magyar elem (mint többször is láthattuk) párhuzamos viszonyrendszereket kialakítva bukkan fel a szlovák szöveg testén. A 141. szlovák versben szereplő különös hangzású, magyar eredetű, vajkészítőt és vajárust jelentő ’vajír’ szónak a verssel párhuzamba állítható 189. Beniczky-versben nincs nyoma: „Z mléka dobrý vajír / pozná, bude-li syr / anebo sirovátka.”⁹³ „A’ tehennem tejen / Meg-tetszik idején, / Lésszé túró bellőle”.⁹⁴ Természetesen a kérdés önálló, sokkal mélyebb nyelvészeti alapozottságú kutatást igényelne.

Visszatérve a kutya és farkas fabuláján alapuló példabeszédhez: a két változat felfogható két variációs-adaptációs kísérletként. A 189. költemény sokkal közelebb áll Beniczky 139. verséhez mind motívumaiban, mind koncepciójában: a 130. vershez viszonyítva tartalmazza a kereskedőnél szolgáló eb képét, az ütlegelés motívumát. Mindkét szlovák szöveg a magyarhoz képest betoldásos és intarziás: az első két hasonlatot told be (a szabad ember akár a madár, a szabad nem csúszik, mint a rák – a két hasonlatot a szerző a 31. vers kezdetén már egyszer hasonló módon elsütötte), a második a juhokat szabadon dézsmáló farkas képét teszi oda (etikailag kissé elbizonytalanító) zárlatként. Pesti Gábor *Az farkasról és az ebről*

⁹³ BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1981, 71. A szót az 1994-es kiadás a „magír” alakra változtatta, amit Gáfriková egyértelműen hibás döntésnek tart: GÁFRIKOVÁ, „Benického Slovenské verše ...”, 30. Az olvasat nyilván hirtelen döntésből vagy elírásból született, mert a *vajír* szó mind a szójegyzékben, mind az utószóban benne maradt. BENICKÝ, *Slovenské verše...*, 1994, 135.

⁹⁴ VARGA, Cs. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár ...*, 195.

című fordítása (56. fabula) után írt saját versében hasonló tanulságot fogalmaz meg, mint a 130. szlovák vers 7–9. szakasza: „Bölcsek mindenek, nekünk nyilván mondják, / Hogy az szabadságot aranyon sem adják, / Mert mindeneket ezért ők sokszor el hagyják.”⁹⁵

Összegzés

A magyar irodalomtudományi diskurzus elfogadta Beniczky Pétert kétnyelvű szerzőként, s a *Magyar rithmusok*, illetve a *Slovenské verše* címeken ismert munkákat összefüggő, ám költői megformálásukat – alapvetően az önfordítás modern terminusához hasonló töltettel – önálló szerzői kompozícióknak tartja. A szlovák irodalomtudomány legprogresszívebb ága viszont szigorúan értelmezett filológiai és textológiai alapállásból a *Slovenské verše* esetében potenciálisan meg is kérdőjelezi Beniczky szerzőségét, sőt folyamatosan felülvizsgálja a korábbi kutatás irányait, axiómáit, valós vagy vélt eredményeit. A kritikai attitűdöt tudomány- és módszertantörténeti kutatások erősítik, ennek köszönhetően újraértelmeződnek mind a datálási, mind a szövegkritikai kérdések. A legégetőbb szükség talán az, hogy elkészüljön a *Slovenské verše* releváns kritikai kiadása. Magyar részről talán az esztétikai szempontokat érvényesítő szövegelemzések hiánya a legégetőbb. Az ideális az lenne, ha mind a magyar, mind a szlovák filológiai, hatástörténeti vizsgálódások együttesen tárnák fel a magyar, szlovák és latin szövegváltozatok, sőt a közép-európai szentenciaköltészet a maga korában feltűnően intenzív, színes, izgalmasan heterogén, ám a lényegét tekintve azonos nyelvet beszélő diskurzusát.

⁹⁵ PESTI Gábor, *Esopus fabulái* (Budapest: Magvető Kiadó, 1980): 82. Heltai *A farkasról és komondorról* címmel fordította le a mesét, és Pesti vélekedésével ellentétesen a farkas által képviselt szabadságot testi szabadságként allegorizálva veti el, ugyanakkor a nyájörző eb allegorikus szerepét pozitívan nagyítja fel. HELTAI Gáspár, *Száz fabula* (Bratislava: Madách Kiadó, 1987), 70–72.